

احتمال دارد که صابئین مندایی تحت تأثیر هنر سرزمین‌های مختلف که سالیانی در آنها زیسته‌اند، قرار گرفته و هنر و صنعت فلزکاری را که هنر خاص آن سرزمین‌ها بوده، با خود به همراه آورده و زمانی که به ایران رسیدند با حمایت اشکانیان که علاقه فراوانی به جواهرات و آثار زرین و سیمین داشتند، این هنر و صنعت را با روشی مختص خود طی سالیان متمادی ادامه داده‌اند

صابئین مندایی از مصر به اورشلیم و رود اردن مهاجرت نمودند، سپس یک دوره کوتاه در بابل زندگی کرده و مجدداً به اورشلیم بازگشتند و بعدها به کنار رود فرات و جنوب بین‌النهرین، سوریه و سرزمین حران رفته و سرانجام به خوزستان آمدند. آثار به جای مانده نشان می‌دهد که هنرمندان و صنعتگران آن سرزمین‌ها در هنر فلز کاری و ایجاد نقوش روی فلزات مهارت بسیار داشتند، بنابراین احتمال دارد که صابئین مندایی تحت تأثیر هنر سرزمین‌های مختلف که سالیانی در آنها زیسته‌اند، قرار گرفته و هنر و صنعت فلز کاری را که هنر خاص آن سرزمین‌ها بوده، با خود به همراه آورده و زمانی که به ایران رسیدند با حمایت اشکانیان که علاقه فراوانی به جواهرات و آثار زرین و سیمین داشتند، این هنر و صنعت را با روشی مختص خود طی سالیان متمادی ادامه داده‌اند.

میناکاری بر نقره از حدود ۱۵۰ سال پیش به شکل کنونی مرسوم گشت ولی کار بر طلا قدمتی چهل ساله دارد. میناکاری بر نقره با عیار ۹۰ درصد و طلا با عیار ۸۴ درصد به علت قابلیت آنها برای حکاکی و قلمزنی انجام می‌گیرد.

همچنین علت انتخاب طلا و نقره، نقطه‌ی ذوب بالای این دو فلز می‌باشد. اگر نقطه ذوب فلز حکاکی شده که مینا بر روی آن قرار می‌گیرد کمتر از نقطه‌ی ذوب آلیاژ مینا باشد، قبل از ذوب مینا، فلز ذوب شده و امکان کار بر روی آن از بین می‌رود. علاوه بر موارد ذکر شده علت اصلی انتخاب فلز نقره، درخشش این فلز می‌باشد، به طوری که رنگ سفید نزد منداییان نشانه‌ی نور و از ارزش والایی برخوردار است و انتخاب فلز طلا نیز می‌تواند به دلیل درخشندگی آن باشد که نمادی از آفتاب است. علت استفاده از رنگ سیاه آلیاژ مینا، تضاد این رنگ با رنگ سفید نقره است و کنار هم قرار گرفتن این دو درخشش و نور نقره را افزایش می‌دهد.

امروزه از مینای رنگی با رنگ‌های گوناگون و اکسیدهای فلزی مختلف نیز

تصویر ۱

مهم‌ترین رکن دین آنان

غسل تعمید در آب‌های جاری است و عقیده دارند که به این وسیله علاوه بر طهارت جسم، روح نیز پاک می‌شود. به همین دلیل بعد از به دنیا آمدن هر فرد مندایی، در مراسم ازدواج، مراسم اعطای درجه روحانیت به افراد و همچنین بعد از مرگ، غسل تعمید انجام می‌گیرد. صابئین مندایی مراسم مذهبی خود را کنار آب جاری رودخانه انجام می‌دهند و همیشه در مجاورت آب‌های روان ساکن بوده‌اند. مراسم مذهبی آنان به وسیله علمای روحانی‌شان که «تَرْمِیده» و «گَنْزورا» نامیده می‌شوند، انجام می‌پذیرد.

صابئین دارای تقویم و گاهشماری

بوده و در اعیاد مذهبی‌شان برای پاک گشتن روح و جسم به تعمید می‌پردازند. خط و زبان آنان مندایی و از مشتقات خط و زبان آرامی می‌باشد و کتب مقدس آنان نیز به این خط نوشته شده است. در کتب مقدس مندایی بسیار سفارش شده که انسان برای کسب درآمد، کاری یدی انجام دهد به همین

دلیل آنان مشاغل کشاورزی و دامپروری و

خصوصاً آهنگری، فلزکاری و میناکاری را به صورت ساختن اشیاء

زیبایی انتخاب کرده و به آن مشغولند. همچنین با استفاده از زبان تصویر و با نقوش بر فلزات به بیان اعتقادات و سرگذشت خود می‌پردازند.

اشتغال صابئین به کار بر روی فلزات، امر تازه‌ای نیست، آنها در تاریخ طولانی و پرفراز و نشیب گذشته و با توجه به محیط طبیعی و اقلیم محل سکونت‌شان دارای حرف و مشاغل گوناگونی بوده‌اند.

تصویر ۶

میناکاری صابئین

مریم میناکی - فرناز مرادمند

«صابئین مندایی» که امروزه «صبی» نیز نامیده می‌شوند، پیروان حضرت یحیی(ع) و قومی مهاجرند. آنان از زمان اشکانیان در ایران زندگی کرده و همواره به حکومت‌های ایرانی علاقه داشته و طی سالیان طولانی میراث دینی خود را حفظ نموده‌اند.

نام دین صابئین به عنوان یکی از ادیان الهی، در سه آیه از سوره‌های قرآن کریم ذکر گردیده است. در بعضی متون لغت صابئین به ستاره‌پرستان ترجمه شده که نشان‌دهنده‌ی عدم آشنایی محققان از محتوی متون مندایی و حتی نمایانگر عدم گفت‌وگوی آنها با روحانیون این دین است. شاید آنچه موجب به وجود آمدن شک و شبهه بین محققان شده، نامگذاری قومی ستاره‌پرست به «صابئین حران» باشد که برای فرار از مجازات مرگ که مأمون عباسی برای کافران در نظر گرفته بود، این نام را بر خود نهادند.

منداییان قومی «سامی» بوده و خود را از نسل سام فرزند حضرت نوح(ع) می‌دانند و برخلاف آنچه بعضی مورخان و محققان درباره آنها نوشته‌اند، به خدای یگانه، معاد و جهان آخرت اعتقاد داشته و حتی در بعضی موارد آیین مذهبی و اعتقاداتشان با دیگر ادیان مشابهت دارد.

صابئین مندایی که پیروان حضرت یحیی می‌باشند، قومی مهاجرند که از اورشلیم به سمت شرق مهاجرت نموده و بعد از سالیان طولانی به سرزمین ایران رسیده‌اند. آنها بنا به اعتقادات و به خاطر اصلی‌ترین رکن دین خود یعنی تعمید، همواره کنار رودخانه زندگی کرده‌اند و اکنون نیز در سرزمین خوزستان در کنار رود کارون ساکن هستند.

جهت تهیه مقاله حاضر و برای آشنایی و تحقیق در مورد صابئین، علاوه بر بررسی کتب و مقالات متعدد در سفر به اهواز از راهنمایی یکی از علمای صابئی به نام آقای سالم چحیلی استفاده شده است. همچنین از طریق ایشان با شیخ جبار طاووسی، رهبر روحانی مندائیان، آقای فلاح طاووسی پسر ایشان، آقای فرحان چحیلی برادر آقای سالم چحیلی و پسران آقای سالم چحیلی که همگی از استادکاران میناکار هستند آشنا و اطلاعاتی جمع‌آوری شده است. در این سفر بعد از تحقیق و بررسی درباره‌ی مراحل کار و بازدید از محل سکونت و عبادتگاه مندائیان و تهیه عکس و فیلم از محل و روش کار میناکاران مندایی و جمع‌آوری موارد ذکر شده و با استفاده از اطلاعات و راهنمایی‌های آقای سالم چحیلی، مرحله تدوین و دسته‌بندی، تنظیم و تکمیل اطلاعات انجام و صحت مطالب جمع‌آوری شده به تأیید ایشان نیز رسیده است.

زیورآلات که در گذشته از جنس نقره بوده، امروزه از طلا

و گاهی از نقره ساخته می‌شوند. در این زیورآلات از نقوشی استفاده شده که مهم‌ترین آنها عبارتند از: آب، نخل، گل، قلیق، شتر، مسجد، درفش، طاق کسری و کپر و حیوانات و پرندگان، شیرسنگی، پل اهواز و نقوش تزئینی.

ویژگی مهم این نقوش از نظر تکنیکی، نحوه طراحی، حکاکی و میناکاری آنهاست. نقوش بر روی فلزات گاهی به صورت یک نقش بسیار ساده، به صورت طراحی خطی

به کار گرفتن نقش درفش که به صورت پیراهنی به همراه هفت شاخه از درخت یاس روی چوب افقی قرار گرفته است در آثار میناکاری، به دلیل ارزش آن در مذهب مندایی است

می‌شود. نقش گل، تنها نقشی است که به اشکال

تصویر ۴

مختلف در آثار قدیم و جدید به کار می‌رود که هنرمند باتوجه به توانایی و سلیقه خود آن را به شکل خاصی ترسیم، نقر و میناکاری می‌نماید. بعد از وارد شدن مینای رنگی در آثار صابئین تنوع رنگ‌ها به هنرمند اجازه داده تا با استفاده از آنها دست به ابتکار زده و گل‌ها را با فرم‌های بیشتری خلق کند.

به کار گرفتن نقش درفش (پرچم منداییان، بافته شده از جنس ابریشم خام به فرم شصت‌بندی) که به صورت پیراهنی به همراه هفت شاخه از درخت یاس روی چوب افقی قرار گرفته است در آثار میناکاری، به دلیل ارزش آن در مذهب مندایی است.

قلیق، شتر، کپر، حیوانات و پرندگان از نقوشی هستند که صابئین به دلیل سکونت در کنار آب‌های جاری و سرزمین‌هایی که شرایط جغرافیایی خاص داشته، در صنایع فلزی به وجود آورده‌اند.

قلیق‌های بادبانی یا زورق‌ها که در گذشته توسط صابئین ساخته می‌شد و معیشت ایشان به وسیله این قلیق‌ها تأمین می‌گردید، در آثار میناکاری فراوان به چشم می‌خورند.

نقش شترها به صورت کاروانی به همراه ساربان که در پی آنها در حال حرکت است اشاره به مهاجرت صابئین و استفاده فراوان آنها از این حیوان منطقه گرمسیری و بیابانی دارند. همچنین کپر در صنایع فلزی نشان می‌دهد که صابئین دامپرور بوده و دام‌های خود را به بیلاق و قشلاق می‌بردند و از چادرها و کپرها استفاده می‌کردند و همین دامپروران، اوقات فراغت خود را به کار روی فلزات می‌پرداختند. (تصویر ۷) نقش حیوانات و پرندگان مختلف نیز نشان‌دهنده اهمیت آنان نزد منداییان است که از گوشت آنها برای تهیه غذا در مراسم مختلف استفاده می‌کنند.

وجود آثار تاریخی از جمله شیرسنگی، طاق کسری، پل اهواز و مسجد، در محل سکونت منداییان دلیل به کار گرفتن این نقوش می‌باشد.

نقش شیرسنگی در آثار میناکاری بیشتر شبیه مجسمه شیر نشسته از دوره‌ی عیلام جدید است که احتمالاً وجود این مجسمه در محل زندگی عده‌ای از صابئین دلیل انتخاب آن می‌باشد.

طاق کسری، مشهورترین بنای پادشاهان ساسانی، در کنار رود دجله برای صابئین که زمانی کنار این رود زندگی می‌کردند علت استفاده از این نقش در میناکاری آنها می‌باشد.

پل اهواز که همیشه به یک صورت از سمت راست دیده می‌شود و با خطوطی ظریف، ترسیم و مینا کاری شده، سمبل شهر اهواز در آثار میناکاری هنرمندان این شهر می‌باشد.

و محیطی و در بعضی موارد بسیار دقیق و با رعایت جزئیات ترسیم شده که به شکل طبیعی نزدیک می‌باشد. از دیگر ویژگی‌های نقوش، مسطح بودن آنهاست که به صورت سطح یکپارچه با مینای مشکی پر شده و در بعضی موارد یک نقش خطی با ریزه‌کاری‌ها نقر و قسمت دیگر به طور یکتواخت میناکاری شده است. در این آثار بیشتر نقوش از روبه‌رو دیده می‌شوند و چون معمولاً نقوش مسطح هستند، پرسپکتیو در آنها رعایت نشده و دوری و نزدیکی هر کدام از نقش‌ها که در یک مجموعه به کار می‌روند با تغییر اندازه و جایابی آنها و نحوه‌ی قرار گرفتنشان در صفحه مشخص می‌گردد. دیگر ویژگی نقوش، وجود حرکت در آنهاست. کاروان‌های شتر، قلیق‌های در حال حرکت و جریان آب، حرکت را نمایش می‌دهند که این حرکت نشان‌دهنده‌ی جریان زندگی و گذران عمر می‌باشد و به این مطلب اشاره دارد که صابئین همواره در حال سفر و مهاجرت بوده‌اند.

انتخاب این نقش‌ها (آب و نخل و...) از نظر موضوعی با اعتقادات دینی، رویدادهای تاریخی، شرایط جغرافیایی و آثار تاریخی محل سکونت ایشان ارتباط دارد. بنابراین می‌توان دلیل انتخاب نقش آب، نخل، گل، خصوصاً گل یاس و درفش را اهمیت آنها در مذهب مندایی است.

منداییان آب را مایه حیات، تجدید جوانی، عنصر پاکسازی روان از گناهان، پدیدآورنده‌ی درخت زندگی و محل استقرار نور می‌دانند. به همین دلیل در قسمت‌های مختلف مراسم تعمید، ازدواج، رشامه (وضو)، براخه (نماز)، ذبح، خاکسپاری، لوفانی (غذای آمزش) و اعطای درجه روحانیت، آب مورد ستایش قرار می‌گیرد و از آن استفاده می‌گردد. نقش آب به وسیله خطوط با شیوه‌های خاص بر ظروف و زیورآلات نشان داده شده است.

نخل نیز نزد منداییان درختی مقدس و منبع حیات می‌باشد که در مراسم مذهبی از قسمت‌های مختلف آن استفاده می‌شود.

گل یاس که در زبان مندایی «آس» نامیده می‌شود، گلی پنج برگی است که بارها در کتب مندایی نام آن آورده شده و در مراسم مذهبی مورد استفاده قرار می‌گیرد. گل‌های دیگری در صنایع فلزی مندایی به چشم می‌خورند مانند زنبق، نیلوفر و یاسمین که برای تزئین ظروف و زیورآلات به کار برده می‌شوند. (تصویر ۶). نقش گل‌ها اغلب به صورت خطی طراحی شده و گاهی با فرم و بافت هاشوری، بر ظروف نقر شده است. نقش گل‌ها به صورت نقش اصلی در مرکز ظروف یا زیورآلات و یا فقط به عنوان حاشیه برای تزئین به کار برده

استفاده می‌شود که رنگ‌های مینای رنگی، نماینده طبیعت هستند. رنگ قرمز و بنفش و سفید، نشان‌دهنده‌ی رنگ گل‌ها، به خصوص گل یاس و رنگ سبز، رنگ طراوت و خرمی و نماینده‌ی سرسبزی گیاهان مختلف، مانند نخل و رنگ نیلی برگرفته از آسمان است.

هنرمندان مندایی برای کار بر روی طلا و نقره ابتدا قطعات مستعمل را ذوب کرده آنها را به شمش‌های طلا و نقره تبدیل می‌کنند، سپس آنها را چکش کاری کرده تا ضخامت فلز مورد نظر به دست آید. (تصویر ۱)

در ادامه به وسیله قلم‌هایی خاص به حکاکی روی قطعات موردنظر می‌پردازند. در مرحله‌ی بعد پرداخت قطعات به دو صورت گرم (حرارت دادن) و سرد با دست یا موتور انجام می‌شود. کاربرد مینا و عملیات

مهم‌ترین ویژگی میناکاری اهواز سادگی در انتخاب فرم ظروف، زیورآلات و نقوش به کار رفته در آن آثار می‌باشد که برگرفته از فرهنگ و آیین و تاریخ و جغرافیای محل زندگی منداییان است

مینا کاری بر سطوح

حکاکی شده بعد از پرداخت انجام می‌گیرد به طوری که لعاب مینا که اکسید فلزی و به رنگ‌های مختلف می‌باشد بر روی قطعه مورد نظر قرار گرفته (تصویر ۲)، سپس زیر و روی سطح مزبور را حرارت می‌دهند تا زمانی که لعاب مینا ذوب و در قسمت حک شده جای گیرد، در این موقع حرارت‌دهی متوقف شده و بعد از سرد شدن مینا، توسط سنگ‌ساب یا سوهان و کاغذ سنباده سطح را ساییده و صیقلی می‌کنند (تصویر ۳) و با شست و شو در محلولی خاص آخرین مرحله‌ی پرداخت نیز انجام می‌گیرد (تصویر ۴). قلم‌زنی و حکاکی آخرین مرحله می‌باشد. برای حکاکی الگو یا

انگشتر از «میل» (وسیله‌ای به شکل استوانه) استفاده می‌شود به طوری که بعد از قرار گرفتن شی مورد نظر بر آن، عمل قلم زنی انجام می‌گیرد. در صورتی

که قطعه موردنظر پلاک‌هایی با فرم‌های مختلف باشد، آن را روی لاک ذوب شده قرار می‌دهند و بعد از اتمام کار با حرارت قطعه را از موم جدا کرده و با نفت پاک می‌نمایند.

عمل حکاکی و قلم‌زنی با قلم‌هایی خاص، تنها با فشار دست و بدون استفاده از چکش انجام می‌گیرد. همچنین در بعضی موارد به جای حکاکی به وسیله قلم از قالب‌های آهنی که نقوش بر آنها حک شده استفاده می‌شود. (تصویر ۵)

بیشتر استادکاران و هنرمندان این حرفه از درجات مختلف روحانیت مندایی برخوردار می‌باشند و از هنر میناکاری مندایی، هنر

تصویر ۲

استادکاران صابنی اهواز قابل توجه است. این هنرمندان در کارگاه‌های کوچک خود با وسایل و ابزاری که براساس توانایی و روش کار آنها انتخاب شده، به این حرفه و هنر مشغولند. آنها در کارگاه خود به فروش آثار میناکاری نیز می‌پردازند. امروزه قسمتی از آثار میناکاری براساس سفارش مشتری ساخته می‌شود به طوری که نقش و مدل از جانب وی انتخاب شده و استادکار براساس خواسته و سفارش او کار را انجام می‌دهد.

مهم‌ترین ویژگی میناکاری اهواز سادگی در انتخاب فرم ظروف، زیورآلات و نقوش به کار رفته در آن آثار می‌باشد که برگرفته از فرهنگ و آیین و تاریخ و جغرافیای محل زندگی منداییان است به همین دلیل این نقوش مختص آنان بوده و در جایی دیگر به کار نرفته است.

آثار میناکاری شهر اهواز را از نظر موارد استفاده می‌توان به سه دسته تقسیم کرد.

- ظروف
- فرم‌های تزئینی
- زیورآلات

ظروف بیشتر از جنس نقره و به صورت سرویس‌های چای‌خوری، جعبه‌های دردار کوچک و بزرگ، جعبه سیگار، سرویس‌های قاشق، چنگال و کارد، نمکدان، ظروف گوده، سینی‌های گرد، بیضی و چهارگوش و کاسه به اندازه‌های مختلف دیده می‌شود. برای ساختن ظروف قسمت‌های مختلف ظرف را به صورت مجزا میناکاری کرده، پس از آماده شدن تمام قسمت‌ها، آن‌ها را به هم متصل می‌کنند فرم‌های تزئینی نیز بیشتر از جنس نقره می‌باشند. روش ساخت آنها به این صورت است که ابتدا به روی ورقه نقره نقش موردنظر را طراحی کرده، سپس با روش اره‌کاری یا شبکه بری آن را به شکل نخل، قایق و نقوش دیگر درآورده، میناکاری و قلم‌زنی می‌کنند.

تصویر ۷

نقش شیرسنگی در آثار میناکاری بیشتر شبیه مجسمه شیر نشسته از دوره‌ی عیلام جدید است که احتمالاً وجود این مجسمه در محل زندگی عده‌ای از صابئین دلیل انتخاب آن می‌باشد

وجود مسجدها به صورت یک مسجد تک گنبدی یا مسجد دارای دو گنبد و یک مناره در آثار میناکاری به دلیل شباهت آن به «مندی» (عبادتگاه منداییان) است که مانند مسجد دارای گلدسته و محل عبادت می‌باشد. ولی وجود مساجد مختلف در شهرهایی که صابئین در آن ساکن بوده‌اند و قرار گرفتن بعضی از مساجد کنار آب‌های جاری علت اصلی انتخاب آنهاست.

تصویر ۳

برخی نقوش به صورت شکل‌های انتزاعی و فرم‌های زنجیره‌ای

است و نقش برخی حیوانات، درختان و گل‌ها فقط برای تزیین اشیاء یا زیورآلات به کار برده می‌شوند. این نقوش معمولاً در زیورآلاتی که در آنها مینای رنگی به کار رفته است، استفاده می‌شود. تنوع این نقوش به هنرمند اجازه می‌دهد که با سلیقه خود آنچه در توان دارد برای تزیین به کارگیرد. همچنین درخشش رنگ‌های مینا در زمینه‌ی طلا جلوه‌ای خاص به این آثار می‌بخشد. گاهی پرداخت نهایی بر طلا انجام نمی‌گیرد و فقط رنگ مینا بر طلا می‌درخشد یا گل‌های رنگی در زمینه‌ی مینای سیاه قرار می‌گیرند که این گل‌ها بسیار ظریف و کوچک هستند که با کنار هم گذاشتن این رنگ‌ها و فرم‌ها آثار زیبایی خلق می‌شوند. هنرمند مندایی با دقت در کار خود و ایجاد تنوع در کارش، توجه انسان را به زیبایی طبیعت در دنیای اطراف خود جلب کرده و او را متوجه قدرت خداوند در خلق طبیعت می‌کند.

فهرست منابع:

۱. احسانی، محمدتقی. هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
۲. افشار سیستانی، ایرج. خوزستان و تمدن دیرینه آن. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۳.
۳. اقتداری، احمد. آثار بناهای تاریخی خوزستان. تهران: مؤسسه فرهنگی نشر اشاره، ۱۳۷۵.
۴. الیاده، میرچا. آیین گنوسی و مانوی. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور. تهران: فکر روز، ۱۳۷۳.

۵. برنجی، سلیم. قوم از یاد رفته. تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۷.

۶. بیانی، مهدی. پانصد سال تاریخ جواهرات سلطنتی ایران. تهران: بانک مرکزی ایران، اداره بررسی‌های اقتصادی، ۱۳۴۸.

۷. پورکاظم، کاظم. صابئین یا یادگاران آرم. تهران: ابرون، ۱۳۷۷.

۸. تقی‌زاده، حسن. بیست مقاله. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۱.

۹. دبیری، علی. کارگاه مینا و نگاهی به تاریخچه میناسازی در ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. اداره کل آفرینش‌های هنری و ادبی، ۱۳۵۵.

۱۰. ستاری، محمد. قلمزنی. تهران: کتاب‌های شکوفه امیرکبیر، ۱۳۶۷.

۱۱. فروزنده، مسعود. تحقیقی در دین صابئین مندایی با تکیه بر متون مندایی. تهران: سماط، ۱۳۷۷.

۱۲. لک پور، سیمین. سفیدروی. تهران: سازمان میراث فرهنگی، معاونت معرفی و آموزش، ۱۳۷۵.

۱۳. محمودی بختیاری، علیقلی، بابل دل ایرانشهر. تهران: دانشکده علوم ارتباطات اجتماعی، ۱۳۵۰.

۱۴. محیط طباطبایی، محمد. صابئین اهل کتابند. یادنامه استاد شهید مرتضی مطهری، گردآورنده: عبدالکریم سروش. تهران: سازمان انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۳.

۱۵. مدرسی چهاردهی، نورالدین. ماندائیان، شناخت صبئی‌ها و بحث درباره جبر و اختیار. تهران: میر (گوتنبرگ)، ۱۳۶۳.

۱۶. ممتحن، حسین علی. تحقیق در احوال و مذاهب و رسوم صابئان عراق و خوزستان تهران: آفتاب، ۱۳۳۷.

۱۷. مهرین، عباس. کیش‌های ایران در عصر ساسانیان: تهران، آسیا، ۱۳۵۰.